

Magdalena Howorus-Czajka

Ekologia a książka obrazkowa

Abstrakt: Celem artykułu jest omówienie zagadnienia ekologicznej książki obrazkowej jako fenomenu współczesnej kultury materialnej przy jednoczesnym uwypukleniu relacji: ekologia — ekonomia — sztuka. Poszerzona o rys historyczny ekologicznego drukarstwa optyka badawcza dała możliwość przedstawienia bieżącej problematyki związanej z procesem produkcji książki ze szczególnym uwzględnieniem aspektu ekologiczności. Zaproponowano dwa kryteria ekologiczności książki obrazkowej i scharakteryzowano je na przykładzie.

Abstract: The aim of the article is to discuss the issue of the ecological picturebook as a phenomenon of contemporary material culture while emphasizing the ecology-economy-art relationship. The research optics, extended with a historical outline of ecological printing, made it possible to discuss the current issues related to the book production process, with particular emphasis on the aspect of environmental friendliness. I proposed two criteria for the environmental friendliness of the picture book and discussed it on an example.

Słowa kluczowe: produkt ekologiczny, książka obrazkowa, sztuka, ekonomia, ekologia i środowisko, antropocen, papiernictwo, produkcja książki

Key words: ecological product, picturebook, art, economy, ecology and environment, antropocen, paper making, book production

Holocen, obecna epoka geologiczna, został wyodrębniony ze względu na obecność *homo sapiens* odróżniającą go od poprzedniej epoki — plejstocenu¹. Wśród naukowców zajmujących się problematyką ekologiczną coraz bardziej popularny staje się termin antropocen, który zastępując holocen, ma zaakcentować niszczycielski wpływ tegoż *homo sapiens* na ekosystem². Dla bardziej radykalnych badaczy odpowiedniejszy jest termin kapitalocen jako piętnujący system gospodarczy odpowiedzialny za zmiany klimatyczne³.

Sztuka ekologiczna w dużym stopniu opiera się o artystyczny aktywizm, który polega na mobilizowaniu sił społecznych⁴ m.in. do wpływania na przedsiębiorstwa lub inne podmioty działające na szkodę środowiska i odpowiedzialne za degradację klimatu. Tym samym angażuje się w zagadnienia materialno-technicznej strony procesów produkcji, konsumpcji i wymiany zachodzących we współczesności z naciskiem na ekologiczne konsekwencje postępu. Jako przykład takich akcji można przywołać performance *Dead in the water* grupy Liberate Tate z 2010 r., kiedy to w Hali Turbin Tate Modern dziesiątki czarnych balonów wypełnionych helem uniosły w górę martwe zwierzęta będące ofiarą katastrof ekologicznych wywołanych wyciekami

¹ Lewis S.L., Maslin M.A. 2015, s. 177.

² Shoshitaishvili B. 2021.

³ Moore J.W. 2015; Moore J.W. 2017; Patel R., Moore J.W. 2017; Bińczyk E. 2018, s. 100, 158; Walewicz P. 2019, s. 61–62.

⁴ Lippard L.R. 1984.

ropy. Tym samym zwrócono uwagę na zależność finansową galerii od koncernu British Petroleum (BP), który wykorzystuje sztukę w celu uszlachetnienia własnego wizerunku⁵. W 2016 r. na skutek wieloletniej kampanii kolektywu aktywistów koncern BP wyczołfał się po 26 latach ze sponsorowania Tate Modern⁶. Przywołany przykład akcentuje interesującą mnie w tym artykule relację ekologia — ekonomia — sztuka. Dlatego też chciałabym zwrócić uwagę na kruchą równowagę pomiędzy produkcją przedmiotów i środowiskiem, a mówiąc ogólniej pomiędzy gospodarką, kulturą a ekologią. Mając świadomość rozległości tej problematyki, swoją analizę ograniczę do książki, którą potraktuję jako proekologiczny artystyczny manifest. Ekologicznymi aspektami rynku wydawniczego zainteresowałam się wobec poważnego problemu zalewania świata śmieciami⁷. Celem niniejszego artykułu będzie próba rewizji zagadnienia książki ekologicznej w stopniu nieograniczającym się do wymiaru edukacyjnego. Przeanalizuję tę problematykę w wymiarze głębszym, zastanawiając się, jakie warunki musi spełnić książka, aby być produktem ekologicznym⁸, wykażę obecne na rynku wydawniczym kategorie ekologiczności i zilustruję ten podział odpowiednim przykładem. Będzie to więc omówienie zagadnienia ekologiczności książki jako produktu z uwzględnieniem materialno-technicznej strony procesów produkcji oraz zagadnień estetyczno-formalnych. Ze względu na przyspieszającą degradację środowiska i urzeczywistnianie się najbardziej pesymistycznych scenariuszy kryzysu klimatycznego tematyka ekologiczna często gości w książkach obrazkowych, zwłaszcza w tych skierowanych do dzieci⁹. Książka obrazkowa jako fenomen kulturowy jest tematem naukowej refleksji od dziesięcioleci¹⁰. Badacze z różnych dziedzin analizują relacje słowa i obrazu w różnorodnych aspektach, np. artystycznym, edukacyjnym, terapeutycznym, literaturoznawczym. Metodologie badań nad książką obrazkową podlegają tym samym przemianom, jakie obserwujemy we współczesnej humanistyce. Jednak niezmiennie bardzo ważny jest wychowawczy potencjał książki obrazkowej. Dotyczy to nie tylko dzieci jako głównego odbiorcy, ale i dorosłych (rodziców, dziadków), którzy są nie tylko odbiorcami pośredniczącymi, lecz także i docelowymi. Współczesne książki obrazkowe opowiadają o zagadnieniach do tej pory zarezerwowanych dla doro-

⁵ Maniak K. 2019.

⁶ Liberate Tate's. 2016.

⁷ Ogólne zasady ochrony środowiska reguluje ustawa z dnia 27 kwietnia 2001 r. *Prawo ochrony środowiska* (Dz.U. nr 62, poz. 627, z późn. zm.), która jest zgodna z przepisami UE. W myśl prawa przedsiębiorcy zobowiązani są m.in. do stosowania BAT (*Best Available Techniques* — najlepsze dostępne techniki). Zalecenia BAT dla przemysłu poligraficznego omówione są w: Poligrafia. 2001.

⁸ Dziękuję za pomoc, udostępnienie materiałów i konsultacje dr. hab. inż. Stefanowi Jakucewiczowi, specjalistcie materiałoznawstwa, technologii papieru i poligrafii, emerytowanemu pracownikowi Instytutu Poligrafii na Wydziale Inżynierii Produkcji Politechniki Warszawskiej, dzięki któremu mogę przedstawić konkluzje dotyczące papieru jako produktu ekologicznego.

⁹ Przekonują nas o tym tytuły dostępne na półkach księgarni, np.: O. Woldańska-Płocińska, *Śmieciogród*, wyd. Papilon 2019; K. Scharmacher-Schreiber, S. Marian, *Ocieplenie klimatu. Na czym polegają zmiany klimatyczne na Ziemi?*, tłum. K. Łakomik, Babaryba 2020; M. ter Horst, W. Panders (ilustracje), *Palmy na biegunie północnym. Wielka opowieść o zmianie klimatu*, tłum. A. Oczko, Nasza Księgarnia 2020; A. Paszkiewicz, J. Bartosik (ilustracje), *Trzy życzenia*, Widnokrag 2020; M. Ogonowska, A. Rogoś, M. Błażniak (ilustracje), *Co zrobić z tą górą śmieci?*, Adamada 2020 i wiele innych. Tematyka ekologiczna w książkach dla dzieci jest bardzo popularna od wielu lat i zainteresowanie nią wciąż wzrasta. Tendencja ta została już zauważona przez badaczy, czego wyrazem są konferencje naukowe poświęcone temu zagadnieniu, np. Międzynarodowa Konferencja Naukowa „Zwrot ekologiczny w badaniach literatury dziecięcej i młodzieżowej. (Czytanie — doświadczenie — emocje. Książki dla dzieci i młodzieży – teoria i praktyka odbioru, VI)”, 17–19.06.2022, której organizatorami byli: Instytut Filologii Polskiej UW, Interdyscyplinarne Centrum Badań nad Edukacją Humanistyczną UŚ, Akademia Sztuk Pięknych im. E. Gepperta we Wrocławiu, National Kapodistrian University in Athens, Marshall University in West Virginia (USA).

¹⁰ Przedstawienie pełnego stanu badań na temat książki obrazkowej przekracza ramy artykułu, dlatego też wspomnę jedynie o pionierkach: Bettina Hürlimann-Kiepenheuer, Maria Nikolajeva oraz Carole Scott i Kristin Hallberg.

słego odbiorcy, tj. śmierć, wojna, dyskryminacja, przemoc itd. Jak w soczewce odbijają się w nich problemy współczesnego świata. Transpokoleniowe wartości edukacyjne dzięki synergii słów i obrazu oraz otwarta tematyka zwracają szczególną uwagę na ten gatunek książki.

Za „produkt ekologiczny” uznają książkę, która nie obciąża środowiska naturalnego na żadnym z etapów jej powstawania (dobór materiałów, proces produkcji) i funkcjonowania aż po jej recykling. Podstawowym tworzywem książki jest papier. Obecnie pojęcie „papier książkowy” (właściwie podłoże drukowe papierowe) obejmuje papierowe wytwory (np. papiery niepowlekanne) i przetwory (papiery pigmentowane i papiery powlekanne)¹¹. Jednym z podstawowych podziałów papierów drukowych jest ich klasyfikacja ze względu na skład włóknisty: bezdrzewne (zgodnie z zaleceniami UE zawierają one do 10% mas mechanicznych), drzewne (z masy mechanicznej) oraz produkowane z masy odzyskanej (głównie makulaturowe, tzw. z recyklingu)¹². Te drzewne są mniej odporne na starzenie od bezdrzewnych, a ponadto papiery niepowlekanne mają tendencję do żółknięcia¹³. Makulatura stanowi główny surowiec papieru ekologicznego, lecz im więcej producent doda do niej celulozy, tym mniej jest to produkt ekologiczny. W niektórych przypadkach papier makulaturowy barwi się na jednolity kolor lub wygładza szpachlówkami. Ten przyjazny środowisku składa się w stu procentach z niefarbowanej ani niewybielanej makulatury, z której farby drukarskie nie są usuwane przez odbarwianie. Dlatego jest on szary. Do jego klejenia używane są wyłącznie żywice naturalne.

Podstawą wytwórstwa popularnego białego papieru jest nieekologiczne przetwarzanie drewna na celulozę, generujące problem rabunkowej gospodarki zasobami leśnymi Ziemi. Przy jego produkcji zużywa się duże ilości energii i świeżej wody, która ulega zanieczyszczeniu¹⁴, a bielenie chlorem ma negatywny wpływ na środowisko. Wciąż jednak ten szkodliwy dla planety sposób uzyskiwania papieru jest dominujący, co dziwi, zważywszy, od jak dawna znany jest jego recykling.

Ważnym momentem w historii recyklingu papieru jest rok 1774, w którym to Justus Claproth opublikował pierwszą książkę na ten temat, omawiając w niej wynalazek wytwarzania papieru z wcześniej już zadrukowanego¹⁵. Również w XVIII w., wraz z opracowaniem metod łatwego otrzymywania chloru, zaczęło się zanieczyszczanie środowiska tym pierwiastkiem. Francuski chemik Claude Louis Berthollet opracował w 1785 r. metodę wybielania chlorem. Berthollet pokazał swoje wyniki Jamesowi Wattowi, który natychmiast zdał sobie sprawę z komercyjnego znaczenia tego odkrycia¹⁶.

Stefan Jakucewicz uważa, że zasady produkcji papieru ekologicznego powinny opierać się o:

- stosowanie wyselekcjonowanych gatunków makulatury dających włókna wtórne;
- odbarwianie makulatury przez jej mycie mydłem;
- niestosowanie żadnych środków bielących ani barwiących;
- uzyskiwanie barwy przez dobór wsadu makulaturowego;
- maksymalne zużycie świeżej wody do produkcji papieru — 10 l/kg¹⁷;
- stosowanie żywic naturalnych z dodatkiem skrobi do zaklejania papieru;

¹¹ Jakucewicz S., Stachowicz S. 2021, s. 410.

¹² Jakucewicz S. 2010, s. 415; Jakucewicz S., Stachowicz S. 2021, s. 412–413.

¹³ Jakucewicz S. 2010, s. 416.

¹⁴ Pobory wody w Polsce wg działów gospodarki i źródeł poboru w 2000 r. dla branży papierniczej — pobór ogółem 86,5 hm³/0,8%, wsp. wodochł. 7,49 m³/tys. zł; pobór wód powierzchniowych 81,6 hm³/0,9%, wsp. wodochł. 7,07 m³/tys. zł; pobór wód podziemnych 4,9 hm³/0,3%, wsp. wodochł. 0,42 m³/tys. zł. Na podstawie: Godyń I. 2007.

¹⁵ Claproth J. 1948.

¹⁶ Wisniak J. 2008, s. 47; Moryto A. 2019, s. 9.

¹⁷ Dwadzieścia lat temu było to osiągnięcie, dziś już większość maszyn papierniczych zużywa 10 l/kg (informacje od S. Jakucewicza).

- stosowanie naturalnych wypełniaczy;
- stosowanie oszczędnych energetycznie technologii;
- oczyszczanie ścieków w oczyszczalniach mechanicznych i biologicznych¹⁸.

Nazywanie ekologicznymi papierów powlekanych jest dyskusyjne, natomiast stanowczo powinno odmówić się tej nazwy papierom powlekany na podłożu mieszanym (z włóknami pierwotnymi)¹⁹. Przymiotnik „ekologiczny” jest marketingowo bardzo skuteczny, zatem producenci często go nadużywają. Świadomy konsument powinien pamiętać, że nawet wyprodukowanie książki z makulatury nie czyni jej jeszcze produktem ekologicznym. Należy zwrócić uwagę na cały proces produkcji z użyciem technologii. Papiery uważane za przyjazne środowisku to: makulaturowe ze znakiem Der Blaue Engel, nordyckiego Svanen, Ecolabel; z celulozy bielonej przyjazną środowisku metodą ECF (Elemental Chlorine Free)²⁰ i TCF (Total Chlorine Free)²¹; z makulatury bielonej metodą PCF (Process Chlorine Free)²²; posiadające certyfikaty FSC lub PEFC²³, inne atesty²⁴ i ekoznaki²⁵.

Tematyka ekoznaków jest bardzo szeroka i pozostaje na marginesie głównego tematu moich rozważań. By jednak podkreślić wagę tego zagadnienia w odniesieniu do procesu produkcji książki, przybliżę trzy najważniejsze tego typu oznaczenia. Der Blaue Engel (Błękitny Anioł) wprowadzony został w 1977 r. z inicjatywy zachodnioniemieckiego Ministerstwa Spraw Wewnętrznych (Bundesministerium des Innern) i jako znak będący obecnie własnością Fede-

¹⁸ Jakucewicz S. b.d. b, s. 1.

¹⁹ Jakucewicz S. b.d. b, s. 2. Problem produkcji książki ekologicznej jest przedmiotem rozważań również innych ośrodków, np. Book Industry Environmental Council, Book Chain Project.

²⁰ Papiery wytworzone z udziałem masy celulozowej bielonej metodą ECF (Elemental Chlorine Free), której proces bielenia celulozy prowadzony jest bez udziału chloru gazowego, przy zastosowaniu dwutlenku chloru. Jakucewicz S. b.d. b, s. 4; Jakucewicz S., Stachowicz S. 2021, s. 414.

²¹ Papiery wytworzone z udziałem masy celulozowej bielonej metodą TCF (Total Chlorine Free), w której proces bielenia celulozy odbywa się całkowicie bez użycia chloru i jego związków. Przebiega on wielostopniowo przy udziale tlenu gazowego, nadtlenu wodoru i enzymów, a dla uzyskania wysokiej białości stosowany jest dodatkowo ozon. Jakucewicz S. b.d. b, s. 4; Jakucewicz S., Stachowicz S. 2021, s. 414.

²² Czyli zastosowanie procesu bielenia TCF w odniesieniu do masy makulaturowej. Jakucewicz S. b.d. b, s. 4; Jakucewicz S., Stachowicz S. 2021, s. 414.

²³ Papiery, do których produkcji zastosowano drewno z lasów certyfikowanych oznaczone w systemie FSC lub/i PEFC; Jakucewicz S. b.d. b, s. 4. „Forest Stewardship Council (FSC) jest organizacją międzynarodową skupiającą instytucje zainteresowane promocją gospodarki leśnej zakładającej odpowiedzialność przyrodniczą i społeczną. Kupując produkty drewniane oznaczone certyfikatem FSC można mieć pewność, że pochodzą one z lasu zarządzanego zgodnie z dobrem przyrody, a także dobrem żyjących na jego terenie społeczności, czyli według zasad Dobrej Praktyki Leśnej. [...] Z kolei regionalny model PEFC został opracowany dla rodzimej gospodarki leśnej. W przeciwieństwie do certyfikacji FSC, jednostki kontrolne PEFC muszą potwierdzić spełnienie wymagań w krajowych urzędach wydających certyfikaty. Dzięki tej państwowej akredytacji zapewniony jest ścisły rozdział pomiędzy twórcami i urzędem wydającym certyfikat oraz niezależność jednostki kontrolującej”; Jakucewicz S. b.d. a, s. 7. „PEFC (*Programme of Endorsement for Forest Certification*) czyli Program Uznawania Systemów Certyfikacji Leśnej jest inicjatywą sektora prywatnego opartą na wspólnej, zgodnej z postanowieniami międzynarodowymi, wizji zrównoważonego zarządzania zasobami leśnymi na szczeblu regionalnym. Program daje klientom oraz społeczeństwu gwarancję, że lasy certyfikowane w ramach programu są zarządzane zgodnie z kryteriami helsińskimi, czyli w sposób opłacalny ekonomicznie, bezpieczny dla środowiska i przynoszący korzyści społeczeństwu”; Jakucewicz S. b.d. a, s. 9.

²⁴ „Atest (Certyfikat) czystości mikrobiologicznej — badania niezależnego laboratorium (w tym przypadku OY KESKUSLABORATORIO — CENTRALLABORATORIUM AB — KCL) podający czystość mikrobiologiczną papieru. Atest (Certyfikat) czystości zawartości metali ciężkich — badania niezależnego laboratorium (w tym przypadku OY KESKUSLABORATORIO — CENTRALLABORATORIUM AB — KCL) podające zawartość metali ciężkich i stwierdzające ich dopuszczalną zawartość w papierze”; Jakucewicz S. b.d. a, s. 9–10.

²⁵ Jakucewicz S. b.d. a, s. 3. Np.: „NAPM Recycled Mark (*The National Association of Paper Merchants*) brytyjskie Stowarzyszenie Kupców Papieru nadające znak papierom wykonanym z minimum 75% włókien wtórnych (makulaturowych)”; Jakucewicz S. b.d. a, s. 14.

ralnego Ministerstwa Środowiska, Ochrony Przyrody, Budownictwa i Bezpieczeństwa Nuklearnego (Bundesministerium für Umwelt, Naturschutz, Bau und Reaktorsicherheit) jest najstarszą tego typu inicjatywą europejską. Podstawę uzyskania pozytywnej oceny stanowi analiza cyklu życia produktu obejmująca zarówno etap wytwarzania, jak i jego użytkowanie wraz z zagospodarowaniem odpadów. Uwzględniane są wskaźnik zanieczyszczenia powietrza, wody, gleby oraz generowany hałas, a także możliwość powstawania substancji szczególnie niebezpiecznych. Jako kryteria pomocnicze bierze się pod uwagę bezpieczeństwo użytkowania oraz wygodę i estetykę wykonania. Czas trwania licencji certyfikacyjnej wynosi maksymalnie trzy lata, co służy zagwarantowaniu utrzymania jakości i standardów²⁶.

Svanen (Łabędź) to funkcjonujący od 1989 r. w Skandynawii ekologiczny znak towarowy. Jego przyznanie jest poprzedzone dokładną oceną przez akredytowany i niezależny instytut badawczy cech produktu i procesu produkcyjnego pod kątem bieżących wymagań ekologicznych (tj. ochrona klimatu, analiza cyklu życia produktu oraz śladu węglowego, zużycie energii i wody, użyte surowce, substancje niebezpieczne, pakowanie oraz generowane odpady), które w miarę postępu technicznego i naukowego są coraz wyższe. W ciągu okresu licencyjnego przestrzeganie wymogów certyfikacyjnych podlega ciągłej kontroli. System Svanen jest uznawany za jeden z najlepszych, najbardziej kompleksowych i obiektywnych sposobów ekoetykietowania na świecie, gdyż spełnia wszystkie modelowe funkcje ekoznaków: ekologiczną, informacyjną, edukacyjną, marketingową oraz stymulacyjną (przyczynia się do rozwoju czystych technologii)²⁷.

Wprowadzony w 1992 r. znak Ecolabel (graficznie przypominający kwiat margerytkę o płatkach zastąpionych przez dwanaście gwiazdek) ma być alternatywą dla ekologicznych oznaczeń towarowych poszczególnych krajów członkowskich Unii Europejskiej. Podobnie jak dwa wcześniejsze znaki, przyznawany jest on również na podstawie analizy całego cyklu życia produktu, od surowców i komponentów produkcyjnych po recykling opakowania²⁸.

Dla lepszego przedstawienia problemu proponuję kategoryzację kryterium ekologiczności:

1. książka zrobiona z papieru ekologicznego (przy jego produkcji został zastosowany zamknięty cykl ekologiczny);
2. książka zrobiona z papieru przyjaznego środowisku (przy jego produkcji zastosowano procesy eliminujące uciążliwe odpady lub/i półprodukty uboczne, jednak procesy te nie stanowią zamkniętego cyklu ekologicznego);
3. książka zrobiona z papieru przyjaznego człowiekowi (technologie decydujące np. o lepszej czytelności, czy też o niższej masie).

Ekologiczność nie ogranicza się tylko do samego papieru, lecz także ważny jest proces druku wkładu książkowego. Przyglądając się temu etapowi powstawania książki, należy zwrócić uwagę na kilka ważnych aspektów, tj. farby drukarskie, odpady poprodukcyjne oraz wodociągłość. W Polsce dominują następujące techniki druku: offset arkuszowy lub/i zwojowy offset wykorzystujący farby utrwalające się przez wsiąkanie (cold-set)²⁹ oraz druk cyfrowy. Ekologiczne drukowanie jest właściwie niemożliwe, gdyż farby wytwarzane są z toksycznych materiałów³⁰. Powstają one na bazie olejów i do ich usuwania z maszyn drukarskich używa się toksycznych rozpuszczalników. Farby, do których produkcji wykorzystano olej so-

²⁶ Szymańska-Brałkowska M., Wiśniewska M.Z., Malinowska E. 2014, s. 5; Jakucewicz S. b.d. a, s. 10–11.

²⁷ Szymańska-Brałkowska M., Wiśniewska M.Z., Malinowska E. 2014, s. 7; Jakucewicz S. b.d. a, s. 11–12.

²⁸ Szymańska-Brałkowska M., Wiśniewska M.Z., Malinowska E. 2014, s. 3; Jakucewicz S. b.d. a, s. 12.

²⁹ Jakucewicz S. 2010, s. 414.

³⁰ W zakładach poligraficznych 10% odpadów to odpady niebezpieczne; Stankiewicz B. 2021, s. 529. O podniesionym ryzyku zachorowania na raka płuc w przemyśle poligraficznym donoszą brytyjscy badacze, zob. Hutchings S.J., Rushton L. 2012, s. 94.

jowy, wciąż stanowią niewielki procent produktów dostępnych na rynku³¹. Kolejną trudnością w utrzymaniu procesu druku w kryteriach ekologiczności jest jego energochłonność. Szczęśliwie pod względem technologicznym jest to już możliwe. Przykładowo od 1 lipca 2021 r. drukarnia Totem.com.pl korzysta w stu procentach z energii odnawialnej³². Ponadto niektóre przedsiębiorstwa z założenia stosują papier z recyklingu (np. warszawski Eko Wydruk). Wodochłonność drukowania również spada, a proekologiczne innowacje zmieniają proces wytwarzania komponentów. Przykładem może być technologia CtP (*Computer to plate*), która zrewolucjonizowała przygotowanie form drukowych poprzez zastąpienie ich płytami aluminiowymi w całości ulegającymi recyklingowi. Jednocześnie przyczyniła się do oszczędności energii elektrycznej (np. tradycyjna naświetlarka CtP B1 zużywała 4300 kW, a najnowsze tylko 700 W)³³. Płyty „bezprocesowe” (obecnie 5 generacji) skróciły i zmniejszyły energochłonność procesu druku w stosunku do technologii CtF (*Computer to film*)³⁴.

Według zaproponowanej kategoryzacji ekologiczności przedstawię przykład papierowej książki obrazkowej dostępnej na polskim rynku wydawniczym i spełniającej warunki pierwszej kategorii. W anglojęzycznej literaturze przedmiotu stosuje się trzy sposoby zapisu terminu: *picture book*, *picture-book*, *picturebook*. W ostatnim z nich najdobitniej sugerowana jest równoważność obrazu i słowa. Podobny sens niesie pojęcie *iconotext* wprowadzone przez Kirstin Hallberg w celu zaznaczenia niepodzielnej jedności i równoważności słowa i obrazu, które w symbiozie budują wspólny, autonomiczny i niezależny przekaz. Termin *iconotext* uwalnia skojarzenie tego zjawiska z kulturą anglosaską³⁵. Podobnie *picturebook* — zapis w formie łącznej dobitnie sygnalizuje równoważność obrazu i słowa, które wspólnie budują narrację. Przykładem tak rozumianej książki obrazkowej jest *Eko Song* Justyny Stefańczyk, opublikowana w wydawnictwie Dzika Małpa³⁶, którego założycielami są autorka i Piotr Stefańczyk. Powstała ona w trakcie studiów doktoranckich na Wydziale Artystycznym Uniwersytetu Śląskiego w Katowicach. Opiekunem artystycznym był prof. Aleksander Ostrowski. Na rynku wydawniczym funkcjonują dwie wersje językowe: polska i angielska³⁷. Książka zwraca uwagę bezowo-szarym kolorem papieru, gdyż została wydrukowana na papierze niebarwionym pochodzącym z recyklingu, o gramaturze 100 g/m², drukiem standardowym (offsetowym). Ta niewielka publikacja — formatu 14 × 14 cm, licząca 15 stron — posiada miękką okładkę. Całość została zszyta nićmi, co eliminuje możliwość wprowadzenia szkodliwych dla środowiska klejów. Koncepcja warstwy tekstowej książki oparta jest na rymowance, jednak nawiązanie do konwencji dziecięcej zabawy nie pozbawia tematu powagi. Przez kolejne karty książki przewijają się proste zdania informujące, jakie zwierzęta mogą w najbliższym czasie wyginąć. Dosadną puentą są ostatnie strony, na których znalazła się zapowiedź, że i ludzie mogą wyginąć. Prawdziwość tej konstatacji jawi się jako konsekwencja rabunkowej gospodarki człowieka prowadzącej do zachwiania równowagi biologicznej w przyrodzie opartej na jej bioróżnorodności. Rytmiczne wyliczanie zagrożonych wyginięciem gatunków, pisane jakby ręką dziecka, umysławia dorosłym odpowiedzialność za to, co pozostawimy następnym pokoleniom. Refleksja

³¹ Jakucewicz S. 2001, s. 121.

³² <https://www.printnews.pl/100-energii-odnawialnej-w-drukarni-totem-com-pl/> (dostęp 29.08.2021).

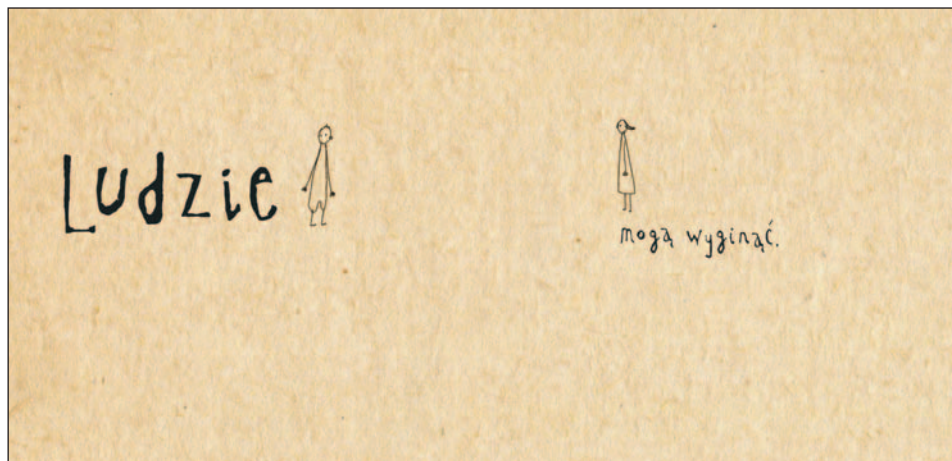
³³ *Ekologia a prepress. Co możemy zrobić więcej?* [Rozmowa Mirosława Pawlińskiego ze Sławomirem Iwanowskim], podcast z cyklu „Niezbędnik poligrafa” nr 5 (22.07.2021, czas trwania 17 min 39 s), dodatek do „Świat Poligrafii Professional: nowe wyzwania dla mediów i druku”, <https://redcircle.com/shows/niezbednik-poligrafa/episodes/47f7723e-a6da-4d8f-abb4-87af509958e5> (dostęp 29.08.2021).

³⁴ Baur M. 2021, s. 23.

³⁵ Cackowska M. 2017, s. 12–13.

³⁶ Stefańczyk J. 2018b; prezentacja publikacji na kanale „Aktywne czytanie — książki dla dzieci”, <https://www.youtube.com/watch?v=n7-J7BRX970> (dostęp: 29.06.2021).

³⁷ Stefańczyk J. 2018a; Stefańczyk J. 2018b.

Ryc. 1. Justyna Stefańczyk, *Eko song. Ludzie mogą wyginąć*, Wydawnictwo Dzika Małpa; źródło: Stefańczyk J. 2018b

Fig. 1. Justyna Stefańczyk, *Eko song. Ludzie mogą wyginąć* [*Eco Song. People may go extinct*], Dzika Małpa Press, source: Stefańczyk J. 2018b

nad kondycją świata i ludzkości jest tym bardziej znacząca, gdy skojarzymy słowa rymowanki z tekstem utworu Boba Dylana *Blowin' in the Wind* (1963)³⁸: *How many roads must a man walk down; Before you call him a man?* [...]. Dzięki uproszczonej konwencji (oszczędność środków artystycznych) przesłanie książki brzmi bardzo donośnie.

Forma wizualna jest czytelna, inspirująca i w swej prostocie wysublimowana. Umiarkowanie stanowi tu estetyczny atut. Ilustracje wykonane są w bardzo oszczędnej formule budującej harmonię słowa i obrazu. Ta synergia dwóch warstw, plastycznej i literackiej, uzyskana jest dzięki odpowiedniej konstrukcji formy opartej na repetycji, która ma właściwości utrwalania przekazu i jest strategią artystyczną. Znana z antyku sentencja *repetitio est mater studiorum* odnosi się nie tylko do dydaktycznego aspektu wymowy książki, lecz również do przyjętego założenia artystycznego. Gilles Deleuze dowiódł, że powtórzenie jest jednak nowością³⁹. Kompozycja strony konsekwentnie wspiera założony schemat narracji. Bazuje na układzie tych samych elementów: przedstawienie (zwierzę/zwierzęta, drzewa), „ludzik” (schematycznie potraktowana postać dziecka) oraz fraza, np. „[...] mogą wyginąć” (ryc. 1). Dominuje kompozycja horyzontalna i pasowa obejmująca obydwie strony, co schematyzuje, ale i porządkuje informacje, a także wspiera zastosowane narzędzie repetycji (ryc. 2). Ograniczenie kolorystyki i powtarzalność stosowanych barw należy również do zabiegów wzmacniających siłę oddziaływania powtórzenia, a jednocześnie świadome samoograniczenie się twórcy zaświadcza o dojrzałości artystycznej. Przyjęta kolorystyka stoi też w symbolicznej, a może nawet ideologicznej opozycji do rozkolorowanego, jazgotliwego świata i konsumpcyjnego modelu życia lansowanego przez rynek. To również alternatywna propozycja do kształtowania innej niż „disnejowska” wrażliwości estetycznej dziecka. Źródłem tej artystycznej wizji można szukać w malarstwie czasów człowieka z Cro-Magnon, który ozdobił ściany jaskiń Lascaux czy Altamira wizerunkami zwierząt, wykazując się wielką wrażliwością i naturalistycznym ujęciem przy jednoczesnej schematyzacji

³⁸ Warnke A. 2019.

³⁹ Pogląd przedstawiony w dysertacji doktorskiej G. Deleuze w 1968 r. zatytułowanej *Różnica i powtórzenie*; Deleuze G. 1968.

Ryc. 2. Justyna Stefańczyk, *Eko song. Pingwiny mogą wyginąć*, Wydawnictwo Dzika Małpa; źródło: Stefańczyk J. 2018b

Fig. 2. Justyna Stefańczyk, *Eko song. Pingwiny mogą wyginąć* [*Eco Song. Penguins may go extinct*], Dzika Małpa Press; source: Stefańczyk J. 2018b

Ryc. 3. *Bizon*, Altamira, Hiszpania, paleolit, fot. G. Churchard, źródło: <https://flic.kr/p/eFd6D2> (dostęp 30.11.2022)

Fig. 3. *Bison*, Altamira, Spain, Palaeolithic Age, photo by G. Churchard, source: <https://flic.kr/p/eFd6D2> (accessed 30.11.2022)

Ryc. 4. Justyna Stefańczyk, *Eko song. Nosorożce mogą wyginąć*, Wydawnictwo Dzika Małpa; źródło: Stefańczyk J. 2018b

Fig. 4. Justyna Stefańczyk, *Eko song. Nosorożce mogą wyginąć* [*Eco Song. Rhinos may go extinct*], Dzika Małpa Press; source: Stefańczyk J. 2018b

postaci ludzkiej (ryc. 3). Stosowana przez Stefańczyk technika gwaszu operująca różnym natężeniem barwnym (ryc. 4) poniekąd koresponduje z dziełami wielkich anonimowych twórców paleolitu. Tym samym zwraca uwagę na istotną różnicę dziejową w relacji pomiędzy człowiekiem a naturą. W paleolicie przyroda dominowała, a kromaniończyk uczył się od niej, trwożył się nią i ją wielił. Człowiek antropocenu bezmyślnie depreczuje naturę, doprowadzając do samouniwersowania. Typografia została dobrana do warstwy wizualnej i stanowi nawiązanie do stylistyki twórczości dziecięcej. Ma ona wpływ na przyjęcie propagowanej w książce treści, gdyż odbiorca dziecięcy łatwiej się identyfikuje z przekazem, zaś u towarzyszącego mu dorosłego wzmacnia on instynkt opiekuńczy przechodzący w poczucie odpowiedzialności za zachowanie świata dla następnych pokoleń. Podobny mechanizm działa w przypadku obecnych na każdej stronie schematycznie narysowanych sylwetek dziewczynki lub chłopca (tzw. ludziki). Młodzi czytelnicy poprzez utożsamienie się z rysunkowymi postaciami przyjmują płynące z książki idee. Jak wykazują badacze, identyfikacja wzmacnia zaangażowanie emocjonalne w odbierany przekaz i wpływa na zachowanie odbiorcy utożsamiającego się z danym bohaterem⁴⁰. Być może dzięki świadomości tak ukształtowanych czytelników tragiczna przyszłość naszej planety nie jest jeszcze przesądzona. Wzrost książki doceniło również międzynarodowe jury, czego dowodem jest to, iż znalazła się ona w gronie dziesięciu nagrodzonych publikacji w kategorii designu na COW International Design Festival w 2018⁴¹.

Podsumowując powyższe rozważania, należy podkreślić walor książki obrazkowej jako proekologicznego manifestu. Prześledziłam zagadnienie ekologicznej książki obrazkowej jako fenomenu kultury materialnej współczesności, koncentrując się na relacji ekologia — ekonomia — sztuka. Taka optyka badawcza, poszerzona o rys historyczny ekologicznego drukarstwa, dała możliwość omówienia bieżącej problematyki związanej z procesem produkcji książki ze szczególnym uwzględnieniem aspektu ekologiczności. Zagadnienie to okazało się tematem niszowym,

⁴⁰ Kujawska-Lis E., Lis-Kujawski A. 2016, s. 19–20.

⁴¹ <http://www.cow.com.ua/en/cow2018-winners/> (dostęp 30.09.2021).

umykającym jeszcze uwadze naukowców. Dlatego też na potrzeby artykułu zaproponowałam dwa kryteria ekologiczności książki obrazkowej i dla przykładu przeprowadziłam analizę formalną publikacji spełniającej je w najpełniejszym wymiarze. Ekonomiczne trudności, z jakimi boryka się książka obrazkowa na rynku wydawniczym jako wydawnictwo autorskie i ambitne, jest już tematem refleksji naukowej⁴². Wymagania związane z przyjaznym środowiskiem procesem produkcji są dodatkowym czynnikiem wpływającym na podniesienie ceny takich publikacji, a tym samym trudniejszą sytuację na rynku wydawniczym. Czy jednak w obliczu panującego kryzysu klimatycznego mamy moralne prawo uginać się pod dyktando krótkowzrostnych prognoz ekonomicznych? Oczywiście, że nie. Dlatego też ważne jest zaakcentowanie aktualności problematyki ekologiczności książki jako produktu/przedmiotu. Należy postulować szersze, aktywne spojrzenie na kwestię ekologii produkcji i nie ograniczać tego zagadnienia tylko do dydaktycznych treści, ponieważ — zważywszy na obecny stan kryzysowy — jest to po prostu za mało.

Adres Autorki:

dr hab. Magdalena Howorus-Czajka, prof. UG
Zakład Kulturoznawstwa, Instytut Badań nad Kulturą
Uniwersytet Gdański
ul. Jana Bażyńskiego 8
80-309 Gdańsk
m.howorus-czajka@ug.edu.pl
iD <https://orcid.org/0000-0003-3421-1626>

BIBLIOGRAFIA

Źródła i opracowania publikowane

- Baur Maciej. 2021. *Być „Eko”*. *Proekologiczny prepress*, „Świat Poligrafii. Professional”, nr 7–8, s. 22–31.
- Bińczyk Ewa. 2018. *Epoka człowieka. Retoryka i marazm antropocenu*, Warszawa.
- Cackowska Małgorzata. 2017. *Współczesna książka obrazkowa — pojęcie, typologia, badania, teorie, konteksty, dyskursy*, [w:] *Książka obrazkowa. Wprowadzenie*, red. M. Cackowska, H. Dymel-Trzebiatowska, J. Szyłak, Poznań, s. 11–48.
- Claproth Justus. 1948. *Eine Erfindung aus gedrucktem Papier wiederum neues Papier zu machen*, Leipzig.
- Deleuze Gilles. 1968. *Différence et répétition*, Paris.
- Howorus-Czajka Magdalena. 2014. *Wpływ czynników ekonomicznych na aktualny rozwój ilustracji książkowej. Analiza zjawiska na przykładzie twórczości Iwony Chmielewskiej*, „Quart. Kwartalnik Instytutu Historii Sztuki Uniwersytetu Wrocławskiego”, nr 2 (32), s. 29–39.
- Hutchings Sally J., Rushton Lesley. 2012. *Occupational cancer in Britain Industry sector results*, „British Journal of Cancer”, nr 107, supl. 1, s. 92–103, <https://doi.org/10.1038/bjc.2012.123>
- Jakućewicz Stefan. 2001. *Farby drukowe*, Wrocław.
- Jakućewicz Stefan. 2010. *Papier do drukowania: właściwości i rodzaje*, Warszawa.
- Jakućewicz Stefan, Stachowicz Stanisław. 2021. *Materiały używane w Poligrafii*, [w:] *Poligrafia. Sztuka — techniki — technologie*, red. T. Dąbrowa i in., Warszawa, s. 409–483.
- Kujawska-Lis Ewa, Lis-Kujawski Andrzej. 2016. *Wojna o pilota, czyli co poszczególni domownicy widzą w serialu Pingwiny z Madagaskaru?*, [w:] *Seriale w kontekście kulturowym. Widzowie — fani — twórcy*, red. A. Krawczyk-Laskarzewska, A. Naruszewicz-Duchlińska, Olsztyn, s. 15–32.
- Lewis Simon L., Maslin Mark A. 2015. *Defining the Anthropocene*, „Nature”, t. 519, s. 171–180, <https://doi.org/10.1038/nature14258>

⁴² Howorus-Czajka M. 2014.

- Liberate Tate's. 2016. *Liberate Tate's six-year campaign to end BP's art gallery sponsorship — in pictures*, Saturday 19 March, <https://www.theguardian.com/environment/gallery/2016/mar/19/liberate-tates-six-year-campaign-to-end-bps-art-gallery-sponsorship-in-pictures> (dostęp 30.09.2021).
- Lippard Lucy R. 1984. *Trojan Horses: Activist Art and Power*, [w:] *Art after Modernism. Rethinking Representation*, red. B. Wallis, New York, s. 341–357.
- Maniak Katarzyna. 2019. *Sztuka, nie ropa. Artystyczny aktywizm kolektywu Liberate Tate*, „Przegląd Kulturoznawczy”, nr 3 (41), s. 358–372, <http://dx.doi.org/10.4467/20843860PK.19.020.11603>
- Moore Jason W. 2015. *Capitalism in the Web of Life. Ecology and the Accumulation of Capital*, London–New York.
- Moore Jason W. 2017. *The Capitalocene*, cz. 1: *on the nature and origins of our ecological crisis*, „The Journal of Peasant Studies”, t. 44, nr 3, s. 594–630, <http://dx.doi.org/10.1080/03066150.2016.1235036>
- Moryto Anna. 2019. *Czynniki kształtujące modę XIX w.*, „Spotkania z Zabytkami”, nr 11–12, s. 9–13.
- Patel Raj, Moore Jason W. 2017. *A History of the World in Seven Cheap Things. A Guide to Capitalism, Nature, and the Future of the Planet*, Oakland.
- Peters Jens F., Baumann Manuel, Zimmermann Benedikt, Braun Jessica, Weil Marcel. 2017. *The environmental impact of Li-Ion batteries and the role of key parameters — A review*, „Renewable and Sustainable Energy Reviews”, t. 67, s. 491–506, <https://doi.org/10.1016/j.rser.2016.08.039>
- Poligrafia. 2001. *Poligrafia a ochrona środowiska. Najlepsze dostępne techniki (BAT) w przemyśle poligraficznym*, wyd. pol. J. Hoppe i in., Warszawa.
- Shoshitaishvili Boris. 2021. *From Anthropocene to Noosphere: The Great Acceleration*, „Earth's Future”, t. 9, nr 2, <https://doi.org/10.1029/2020EF001917>
- Stankiewicz Barbara. 2021. *Poligrafia a ochrona środowiska*, [w:] *Poligrafia. Sztuka — techniki — technologie*, red. T. Dąbrowa i in., Warszawa, s. 525–531.
- Stefańczyk Justyna. 2018a. *Eco song*, tłum. M. Skórk, Katowice.
- Stefańczyk Justyna. 2018b. *Eko song*, Katowice.
- Szymańska-Brałkowska Małgorzata, Wiśniewska Małgorzata Z., Malinowska Ewa. 2014. *Oznakowanie ekologiczne produktów i opakowań — wybrane ekoznaki*, Sopot, <https://docplayer.pl/2454049-Oznakowanie-ekologiczne-produktow-i-opakowan-wybrane-ekoznaki.html> (dostęp 18.10.2021).
- Walewicz Piotr. 2019. *Koncepcje antropocenu i kapitalocenu a ekopedagogika*, „Przegląd Pedagogiczny”, nr 1, s. 57–67, <https://doi.org/10.34767/PP.2019.01.05>
- Warnke Agnieszka. 2019. *Literatura dla dzieci przyjazna środowisku*, <https://culture.pl/pl/artykul/literatura-dla-dzieci-przyjazna-srodowisku> (dostęp 29.06.2021).
- Wisniak Jaime. 2008. *Claude-Louis Berthollet*, „Revista CENIC. Ciencias Químicas”, t. 39, nr 1, s. 45–55.

Opracowania niepublikowane

- Godyń Izabela. 2007. „Metodyka sporządzania analiz ekonomicznych wykorzystywanych w zarządzaniu zasobami wodnymi”, praca doktorska, Politechnika Krakowska, Instytut Inżynierii i Gospodarki Wodnej, Zakład Gospodarki Wodnej, Kraków, https://repozytorium.biblos.pk.edu.pl/redo/resources/26601/file/suwFiles/GodynI_MetodykaSporzadzania.pdf (dostęp 15.07.2021).
- Jakuwicz Stefan. b.d. a. „Normy, certyfikaty i atesty stosowane przy opisie papieru”, mpis w posiadaniu autorki.
- Jakuwicz Stefan. b.d. b. „Papier ekologiczny, co to takiego?”, mpis w posiadaniu autorki.